

Ірина Андрощук

СОЦІОПОЛІТИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ
ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ ПАРТІЙ
І ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В ЧЕХІЇ:
ВІД «ОКСАМИТОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»
ДО СЬОГОДЕННЯ

Окреслено соціополітичну зумовленість політичної структуризації партій і партійної системи Чехії в період після «Оксамитової революції» і до сьогодні. Виокремлено ключові соціополітичні дихотомії, які є властиві чи раніше були властиві для чеського суспільства, зокрема, дихотомії «комунізм – антикомунізм» («старий» режим – «новий» режим), «Чехословаччина – Чехія», «місто – село», «церква – держава», «центр – периферія», «титильна нація – меншина», «ліві – праві». Обґрунтовано, що ключовою дихотомією чеської партійної політики є матеріалістична, яка обертається довкола соціополітичного поділу «ліві – праві». Натомість, спростовано впливовість постматеріалістичних соціополітичних поділів у Чехії.

Ключові слова: партія, партійна система, соціополітичний поділ, дихотомія, «ліві», «праві», Чехія.

Iryna Androshchuk. Socio-political predetermining of parties and party system political structuring in the Czech Republic: from the «Velvet Revolution» to the present

The article is devoted to outlining the socio-political conditionality of the Czech political parties and party system structuring in the period

after the «Velvet Revolution» till today. The author singled out key socio-political dichotomies that are inherent or have been previously inherent for the Czech society, including the dichotomy of «communism – anti-communism» («old» regime – «new» regime), «Czechoslovakia – the Czech Republic», «city – village», «church – state», «center – periphery», «titular nation – minority», «left – right». The researcher proved that the key dichotomy of the Czech party politics is materialist one, which revolves around the socio-political cleavage «left – right». Instead, post-materialistic nature of socio-political cleavages in the Czech Republic is refuted.

Key words: *party, party system, sociopolitical cleavage, dichotomy, «left», «right», the Czech Republic.*

Політична історія Чехословаччини та Чехії 1989–2015 рр. свідчить про те, що розвиток сучасної Чехії значною мірою був детермінований наслідками «Оксамитової революції», виборів 1990 і 1992 рр., а також окреслюючими їх особливостями міжпартійної конкуренції, коли ще у межах Чехословаччини дедалі сильнішими ставали відцентрові тенденції її чеської та словацької частин. Як результат, 17 липня 1992 р. Національна рада Словаччини схвалила декларацію про незалежність Словацької Республіки. Дещо згодом, а точніше 1 січня 1993 р., Чехія та Словаччина уклали остаточну політичну угоду, яка передбачала мирну дезінтеграцію Чехословаччини. Від цього періоду розвиток партій та партійних систем новосформованих країн став формально і фактично незалежним, однак він значною мірою був детермінований особливостями впливу політичних партій на дезінтеграцію колишньої федерації. Одночасно з цим дослідження причин та особливостей формування політичних партій Чехословаччини і Чехії демонструє, що структуризація партійної системи в останній здебільшого зумовлена соціополітично. Так, А. Іннес [27] зауважує, що регіональні, релігійні, етнічні та соціально-економічні поділи тощо стали фундаментом диверсифікації партій Чехії – як наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., так і надалі.

Про це також свідчать й інші науковці, які проблематику соціополітичних поділів у Чехії в сучасній політичній науці підняли на

доволі високий рівень. Це можемо бачити у розвідках таких учених, як К. Влахова [53–55], К. Влахова та П. Матею [38], Дж. Гленн [19], Дж. Еванс та С. Вайтфілд [11–14; 56], С. Кеттл [29], Г. Кігчелт [31; 32], Л. Копечек та Я. Шедо [33], Т. Костелецкі [34], П. Махонін [37], Ш. Рівера [44], М. Роскін [45], Н. Сіттер [47], Л. Стефан-Скалат [48], М. Стрміска [49; 50], Г. Тока [52], В. Хлоушек [21; 22], В. Хлоушек і Л. Копечек [20; 24], В. Хлоушек та Я. Шедо [23], П. Фіала та П. Мареш [15–18] тощо.

Але у їхніх наукових доробках виразно аргументовано, що Чехія – доволі специфічний випадок, оскільки, застосовуючи щодо неї класичну методологію і класифікацію соціополітичних поділів С. Роккана, С. Ліпсета [36] і Р. Інглхарта [25; 26], особливо в період демократичного транзиту, в ній складно детермінувати виникнення перших політичних партій, апелюючи винятково до їхньої соціо-політичної зумовленості. Річ у тім, що в період демократичного транзиту чеське суспільство переживало фундаментальні політичні зміни, які характеризувалися передусім розмиванням інтересів та позицій окремих соціальних груп і їхньою орієнтацією на боротьбу проти «старого» (комуністичного) режиму.

З огляду на це і як причину цього деякі дослідники соціополітичних поділів зауважують щодо специфічності значного занепаду соціальної структури чеського суспільства у період режиму «реального соціалізму», внаслідок чого наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. стосовно нього практично неможливо було застосовувати класичну теорію соціополітичних поділів. Паралельно М. Роскін зазначає, що можливість апробації теорії соціополітичних поділів для Чехії у перший період її транзиту від комунізму до демократії була різко обмеженою, бо сам процес транзиту в країні відбувся настільки швидко, що не вистачало часу для формування глибоких соціополітичних зв'язків між партіями і потенційно генеруючими їх групами виборців [45]. Це особливо актуально в ракурсі розуміння того, що на першому етапі демократичного транзиту вирішальними часто були не безпосередньо партії, а їхні формотворчі попередники, зокрема, організації суспільно-політичних рухів.

З іншого боку, деякі вчені, приміром, М. Новак [39], аргументують, що вплив комуністичного періоду розвитку Чехії не був настільки руйнівним та деструктивним для соціальної структури

суспільства, щоб соціополітичні поділи, які традиційно властиві для країн Західної Європи, не були апробованими у формі політичних партій у Чехії. Такі науковці апелюють до теоретичного зауваження Р. Арона [4] про те, що комуністичний режим у Чехії був формою індустріального суспільства, в якому (за аналогією зі світом демократії та ринкової економіки) відбувалися схожі соціальні процеси. Різниця лише в тому, що в комуністичному режимі реальні соціальні інтереси громадян були значною мірою придушеними. Саме тому реальне існування різних соціальних інтересів, а отже, і соціального розшарування в комуністичній Чехії (як Чехословаччині), доводить аргумент М. Новака і Т. Лебеде [40, с. 258] про те, що після листопада 1989 р. («Оксамитової революції») у Чехії/Чехословаччині були відповідні умови задля формування класичних соціополітичних поділів, однак вони доволі часто реалізовувалися «некласичним» чином. Такої самої думки дотримуються А. Антошевський і Р. Хербут [3], Дж. Белашак [8], Г. Кітчелт [30–32], Н. Сіттер [47] і В. Хлоушек [21; 22], які доводять наявність специфічних соціополітичних поділів у країнах Центрально-Східної Європи, зокрема і Чехії, однак водночас погоджуються, що для їх аналізу потрібні відповідні інструменти й методи.

Натомість, ще більшу контраверсію доводять К. фон Бейме [6; 7], Дж. Еванс та С. Вайтфілд [12–14; 56], які аргументують, що щодо країн Центрально-Східної Європи, зокрема Чехословаччини, а згодом і Чехії, взагалі повною мірою доцільно й актуально застосовувати класичну західноєвропейську логіку соціополітичних поділів.

Передусім, зокрема в контексті оформлення суспільно-політичних рухів і/чи формування/відновлення політичних партій у Чехословаччині/Чехії, очевидно, що проблематика соціополітичних поділів кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. була здебільшого зосереджена довкола протистояння, з одного боку, Комуністичної партії Чехословаччини (KSČS) і її історичного спадкоємця Комуністичної партії Чехії та Моравії (KSČM), та, з другого, їхньої опозиції – а особливо так званого «Громадянського форуму» (OF). Це був соціополітичний поділ і конфлікт між «старим» і «новим режимом» [28], що до виборів 1990 р. фактично був якщо не єдинокінюючим, то домінуючим у контексті перспектив поляризації «зачатків» партійної системи Чехії [17, с. 16; 21, с. 380; 23]. Тому

конфлікт і соціополітичний поділ щодо характеру/форми політичного режиму став ініціальною матрицею [15, с. 107; 20] політичного життя Чехії, що становила вісь, довкола якої формувалося «сузір'я» партійного спектра країни. Більшою мірою, хоча неповністю, цей соціополітичний поділ був подоланий або перестав бути домінуючим за наслідками перемоги на парламентських виборах 1990 р. саме «Громадянського форуму» (OF). Але в латентній формі соціополітичний поділ знайшов своє залишкове/часткове віддзеркалення у вигляді конфлікту між колишніми комуністичними, згодом або сьогодні посткомуністичними партіями, особливо Комуністичною партією Чехії і Моравії (KSČM), і утвореннями, які «пролонгували» спадщину колишніх широких громадських (суспільних) форумів кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. Зокрема, щодо дискусій про перевірку і ставлення до спадщини комуністичного минулого, що відображено в явищі неформальної угоди всіх релевантних партій Чехії про політичну ізоляцію чи остракізм (техніку «санітарного кордону» [1]) Комуністичної партії Чехії і Моравії (KSČM). Як наслідок, і досі не виключено, що суперечка про характер політичного режиму не маніфестується повторно, хоч і в модифіковано-оновленій формі. Це, як вказують В. Хлоушек і Л. Копечек [20], а також зважаючи на перманентну виборчу успішність KSČM у 1992–2015 рр., може статись у ситуації, коли будь-який релевантний політичний актор почне заперечувати «правила гри», які встановлені у чеській політичній системі під час і після транзиту до демократії.

Більш важливо те, що окреслена політична самоідентифікація членів різних соціальних груп чеського суспільства, як під час подолання соціо-політичного поділу з приводу дихотомії «комунізм – антикомунізм», так і згодом, значною мірою була зумовлена ідеологічною природою структуризації політичних еліт та членства й симпатії населення спочатку Чехословаччини, а згодом і Чехії до партій. Як зауважують Дж. Еванс і С. Вайтфілд [14], розпад Чехословаччини для еліт і населення федеративної держави зразу після «Оксамитової революції» насправді не був широкоочікуваним наслідком. Про це, наприклад, свідчив той факт, що за результатами федеративних парламентських виборів 1990 р. кожна з політичних сил у кожній з частин федерації – відповідно, «Громадян-

ський форум» (OF) і «Громадськість проти насильства» (VPN), – були електорально дуже тісно взаємопов'язаними. Крім того, з огляду на мирний характер народного протесту проти «старого» (комуністичного) режиму і міжвоєнну спадщину демократичних інститутів перспективи стабільних відносин поміж елітами та населенням двох частин Чехословаччини видавалися доволі реальними [5]. І лише зникнення чи перетворення окреслених «революційних» політсил у партії, які за результатами виборів у 1992 р. отримали депутатські мандати насамперед не у федеративному, а національних парламентах, поставило на порядок денний питання «розлучення» Чехії і Словаччини. Цьому сприяли відмінності соціально-економічного характеру у двох частинах федеративної Чехословаччини, які ідеологічно значною мірою віддалили еліти та населення Чехії і Словаччини від ідеї чехословакізму [59].

Замість того, щоб шукати *modus vivendi*, керівництво Чехії та Словаччини пішло шляхом поділу. Зокрема, достеменно відома чеська позиція, яка зводилася до визнання того факту, що соціально-економічні реформи легше проводити без необхідності мати справу з суплементарними складнощами, з якими асоціювалася Словаччина. Відповідно, мав рацію Г. Вайтмен, який наголосив, що «оксамитове розлучення» Чехії і Словаччини, яке частково було вирішенням дихотомії між комунізмом та антикомунізмом, стало «практично неминучим, оскільки вибори сформували більшості у двох республіканських парламентах і федеральних Зборах через партії з дивергентними і непримиренними програмами, ставши досягненням консенсусу з приводу угоди про розлучення» [58]. Більш вагомо, що після розколу Чехословаччини відмінності між чеськими і словацькими політичними елітами почали поглиблюватись. Але для Чехії це було позитивним моментом, оскільки її партії вирішили конкурувати переважно з приводу соціально-економічних питань. Це виявилось у тому, що керівництво сформованих з антикомуністичного полюсу Громадянської демократичної партії (ODS) та Громадянського демократичного альянсу (ODA) апелювало до пропринкової ліберальної (ліберально-консервативної) позиції, а керівництво сформованих з комуністичного полюсу Чеської соціал-демократичної партії (ČSSD) та Комуністичної партії Чехії і Моравії (KSCM) – до просоціальної антиліберальної (соціалістичної і

комуністичної) позиції. Тому базове протистояння партійно-політичних і державних еліт ранніх років новітньої Чехії оберталось довкола питань приватизації, боротьби із корупцією та загальної ролі держави в економічному й соціальному житті [14; 41; 42].

Натомість, проблемою, як вказує Ш. Волчік, було те, що ідеологічні пошуки політичної еліти Чехії не повністю рефлектували ідеологічні орієнтації виборців. Навпаки, адже партійна система Чехії в 1990/1992–1996 рр. значною мірою не була надійною функцією трансляції преференцій громадян політичним елітам [59, с. 422] (зокрема, й у класичному ліво-правому ідеологічному зрізі). Річ у тому, що ідеологічне позиціонування населення Чехії під час і після виборів 1990 і 1992 рр. хоч і було більш проєвропейським (через близькість з Німеччиною) та відкритим принципам економічного лібералізму (ніж у Словаччині) і самоідентифікувало себе в ліво-правому спектрі [11; 34, с. 81], але зберігалися й інші, зокрема, і дихотомічні, питання, які, як довів час, стали соціополітичними поділами. Крім того, виборчі успіхи деяких партій, зокрема в 1992 р., були не стільки наслідком того, що виборці голосували за ідеологічні питання, скільки результатом відмінностей між партіями в їхній організаційній структурі. Але за умови, що ці партії програмно були ідеологічно близькими (як у випадку ODS та ODA), а не дивергентними (як у випадку ODS та KSČM).

Узагалі було зрозуміло, що після подолання соціополітичного поділу довкола комунізму й антикомунізму чеське суспільство почало характеризуватися такими атрибутивними ознаками, як: незначний рівень соціальної стратифікації виборців у перші роки транзиту та перші роки після транзиту; несумісність, мінливість інтересів і нестабільність політичних преференцій окремих груп населення й окремих соціальних класів; формування важливіших соціополітичних поділів не як рефлексії природної соціальної стратифікації населення, а як штучного ідеологічного та політичного конфлікту, зумовленого передусім в середовищі партій у межах організованої ними виборчої конкуренції, і лише згодом – у середовищі виборців цих партій [21].

Як наслідок, починаючи з 1990 р. проблематика соціополітичних поділів у Чехії почала диференціюватись і поступово посилюватись, значно наближаючись до класичної схеми С. Роккана і С. Ліпсета [36]. У цьому зрізі доволі актуальним питанням соціальної структуризації

населення, як вказано вище, стала проблема дихотомії між чеською і словацькою партійними системами. Але ця проблематика була релевантною на момент підготовки та самого колапсу Чехословаччини й у перші роки формування і функціонування політичних партій у нових країнах. Що ж стосується Чехії, то в ній соціополітичні поділи почали, хоча і різною мірою, зосереджуватися довкола таких дихотомій, як «церква – держава», «центр – периферія», «місто – село», «титульна нація – національна меншина», а також довкола сприйняття регіональних відмінностей. Лиш згодом єдиним/магістральним соціополітичним поділом став соціально-економічний. Паралельно з цим, соціополітична риторика початку 90-х рр. XX ст. і досі зводилася до проблеми співвідношення комунізму, антикомунізму і посткомунізму, а точніше – до шляхів подальшого соціально-економічного розвитку Чехії.

Дихотомія «церква – держава» початку 90-х рр. XX ст., а згодом упродовж майже всієї історії Чехії виявилась у відносних виборчих успіхах Християнсько-демократичного союзу (KDU), а згодом партії «Християнсько-демократичний союз» – Чехословацька народна партія (KDU-ČSL) [29]. Електоральна підтримка KDU-ČSL ґрунтується або ж раніше ґрунтувалася на голосах обмеженого кола симпатиків, яких становить група римо-католиків зі специфічною позицією щодо потреби секуляризації чеського суспільства. Однак примітно і те, що інші групи чеського електорату виявляють дуже незначний інтерес стосовно «культивації» антикатолицького порядку денного. Виняток становили лише виборчо-релігійні вподобання, зокрема, до середини 90-х рр. XX ст., котрі стосувалися боротьби керівників церков з В. Клаусом з приводу реституції церковного майна, конфіскованого державою в період комуністичного режиму. Відповідно, дихотомія «церква – держава» залишається незмінною детермінантою чеської політики, однак її вагомість є досить обмеженою [20].

Дихотомія «центр – периферія» оберталася довкола сприйняття регіональних відмінностей, особливо на початку 90-х рр. XX ст., та виявилась у доволі значних електоральних успіхах на національному рівні проморавської партії «Рух за автономну демократію» – Партія для Моравії та Силезії (HSD-SMS), яка була детермінована саме проблематикою моравсько-силезької автономії. Партія звично

задавалась орієнтаційним питанням домогтися республіканського статусу, а також збільшити вагомість елементів самоврядування окресленого регіону у межах конституційної організації спочатку Чехословаччини, а згодом Чехії. Значною мірою цей соціо-політичний поділ за своєю суттю нагадував дихотомію між словацькою і чеською частинами Чехословаччини та їхніми елітами [41; 42; 58, с. 321], а тому був короткотривалим. Його ознакою було те, що він вибудувався на підставі етнічної та націоналістичної конфігурацій, меншою мірою залежав від рівня ідеологічної специфікації партій і їхніх виборців. Натомість, йшлося про соціо-політичний поділ, скомпонований на підставі ідентичності, зокрема, особливостей націй, етнічних груп, релігійних конфесій, а також лінгвістичних відмінностей [10, с. 249]. Як наслідок, дихотомія, принаймні на початку 90-х рр. ХХ ст., була дуже поляризованою й непримиренною, що значно зумовлювалося деякими історичними сентиментами та міжнаціональною боротьбою. Але навіть попри це питання співвідношення чеського/богемського і німецького/моравського компонентів суспільства не кристалізувалось як міжнаціональна практика формату «друг – ворог». Річ у тім, що «хвиля моравської свідомості» почала послаблюватися уже на початку 90-х рр. ХХ ст., оскільки «громадяни» Моравії поступово відмовилися від ідентифікації себе із вказаною ідеєю. Зазвичай це проявлялось у факті, що етнічно та регіонально мотивований моравізм ніколи не мав підтримки більшості населення Моравії. Ще одним фактором занепаду дихотомії «центр – периферія» були внутрішні конфлікти в моравському політичному керівництві, які призвели до маргіналізації окресленого соціополітичного поділу, а згодом (зокрема, до 1996 р.) і його зникнення як релевантного з порядку денного [49; 50].

А тому сьогодні окреслена дихотомія і співвідношення «титульна нація – національна меншина» зазвичай обмеженим чином інкорпорується у явищах транскордонних суперечок між радикальними позиціями чеського, німецького і австрійського націоналістичних рухів, у збільшенні полеміки між прихильниками проєвропейських (інколи ідеалістичних) і євроскептичних (інколи песимістичних) позицій, а також у превалюванні настроїв більшості населення Чехії, спрямованих проти будь-якої можливості емансипації ром-

ського населення країни [37]. Крім того, як вказано вище, соціополітична дихотомія «титульна нація – національна меншина» значно раніше була інкорпорована в етнічній ворожості чехів до словаків (на відміну від конфлікту про домовленості у межах Чехословаччини). Однак й вона здебільшого була притаманна Чехії ще на початку 90-х рр. XX ст., коли «Громадянсько-демократичний альянс» (ODA) – єдина партія, яка в той період «грала» на етнічних настроях населення, – часто цю проблематику порушував. Але, як свідчить досвід, для партії це обернулося невдачею, оскільки вона не змогла увійти у ще функціонуючі на той час Федеральні Законодавчі збори, а згодом свою популярність втратила і в Чехії.

Дихотомія «місто – село» передусім виявилася в електоральних успіхах спочатку Комуністичної партії Чехословаччини (KSČS), а згодом і її чеського спадкоємця – Комуністичної партії Чехії та Моравії (KSČM), – за які переважно голосували чи і досі голосують виборці з сільської місцевості, а не міщани. Також у 1990 р. окреслена дихотомія проявлялась у діяльності «Союзу фермерів і селян» (SZV), який спромігся здобути трохи більше 4 відсотків голосів електорату на виборах чеської Національної Ради, на підставі чого не увійшов до національної легіслатури та незабаром дезінтегрувався. Більш важливо те, що на початку 90-х рр. XX ст. спостерігалася різна поведінка міського та сільського електорату в процесі підтримки ними різних політичних партій. Таке явище стало тенденцією, хоча сьогодні воно має значно меншу причинну вагомість.

Завершуючи розгляд особливостей формування соціополітичних поділів у Чехії в процесі і після дезінтеграції Чехословаччини, помічаємо незначну вагомість дихотомії «матеріалізм – постматеріалізм». До прикладу, попри те, що на початку 90-х рр. XX ст. було сформовано Партію зелених (SZ), вона отримувала дуже незначні електоральні результати й була репрезентованою в парламенті тільки одного разу – в 2006–2010 рр. Попри те, що політична позиція партії була маргіналізованою, екологічні й інші постматеріалістичні теми доволі часто лунали і лунають у чеському політичному дискурсі. Проте вони успішніше концентруються не у відповідних постматеріалістичних партіях (хоч у них також), а в програмах релевантних політичних партій матеріалістичного типу [20]. Але навіть попри це постматеріалістичні цінності не стали достатньо репрезентованими, оскільки в закличах і

діяльності класичних релевантних партій здебільшого й досі все ж таки відображаються матеріалістичні аспекти. Це зумовлено тим, що Чехія, як й інші країни Центрально-Східної Європи, усе ще перебуває на шляху корегування суспільних відносин матеріального характеру. Внаслідок цього менш вагомими і менш актуальними є постматеріалістичні цінності [24].

Підсумовуючи, апелюємо до ідеї І. Кунца [35, с. 167], який аргументує, що навіть попри превалювання маргінального характеру впливу деяких класичних історичних соціополітичних поділів на структуру партій та партійних систем в останні роки існування Чехословаччини та перші роки функціонування Чехії у наступний часовий період класичні характеристики цих соціополітичних поділів суттєво розширились.

Після досягнення ключових цілей антикомуністичного та демократичного руху спротиву, тобто колапсу порядків «старого режиму», відбулася диференціація самого руху спротиву, зокрема, через відновлення властивих для Чехословаччини до 1938 р. патернів соціально-економічного розшарування. Вони на підставі чи у формі поділів довкола відносин громадян до радикальної зміни структури власності, що можна інтерпретувати як втілення класичного (матеріалістичного) поділу на лівих і правих чи, зі слів Г. Кітчелта [31; 32], «проринкових лібералів та антиринкових авторитаристів», до 1990–1991 рр. виражалися доволі мляво, але в наступні роки (зокрема, в 1991–1992 і з 1996 рр.) почали набирати обертів та стали домінуючим соціополітичним поділом суспільства [16; 30, с. 226–231, 244–260; 52]. Вагомість інших соціополітичних поділів, особливо дихотомії «держава – церква», у цей період почала суттєво скорочуватися, бо ключовими партіями стали, як свідчать електоральні результати, Громадянська демократична (ODS) і Чеська соціал-демократична (ČSSD). Вони, принаймні до середини/кінця 2000-х рр., позиціонувались як партії «всеохоплюючого типу» [18, с. 284], бо, будучи, відповідно, головними правою і лівою, часто апелювали до «серединного виборця». Це аргументує, що соціально-економічний соціополітичний поділ став найбільш вагомим індикатором ідеологічної дистинкції чеських партій, а партійна система і конкуренція партій, у категоріях Дж. Сарторі, стали одновимірними [46].

Помірний рівень соціально-економічного соціополітичного поділу у перші роки чеського/чехо–словацького транзиту був пов’язаний передусім із фактом, що в чеському суспільстві, зокрема станом на 1989–1990 рр., ще не було міцно закріплених позицій, які можна було проаналізувати з погляду соціологічних опитувань, а також виділити на підставі чітких інтерес-орієнтованих параметрів соціальної стратифікації. Відповідно, не було оформлених майнових відносин, а тому соціально-економічний статус індивіда був недетермінований афіліацією до певного класу. Як наслідок, соціально-економічне розшарування суспільства відбувалося на рівні відносин між «переможцями» і «переможеними» за першими результатами економічної та соціальної трансформації Чехії. Тільки починаючи з 1992 р. стало можливим значне посилення соціально-економічного розшарування суспільства, вираженого в зростаючому значенні класового виміру електорального процесу [9, с. 57]. Становленню соціально-економічного соціополітичного поділу сприяли й суперечки з приводу форми, діапазону і темпів приватизації державної власності й економічної лібералізації. На цій підставі соціально-економічний соціополітичний поділ виявився у поділі чеського суспільства на прихильників лівих та правих ідей. Це в перші роки існування незалежної Чеської Республіки стало позитивним моментом, оскільки події поступово привели до формування проєкцій інтересів і цінностей виборців – членів окремих верств суспільства, – а також їхніх уподобань. Як наслідок, консервативні та ліберально-орієнтовані політичні утворення, які підтримували швидку трансформацію в напрямі ринкової економіки, як правило, зайняли одну (праву) сторону соціально-економічного поділу, а соціал-демократичні та соціалістичні політичні утворення, які більшою мірою брали до уваги соціальні наслідки трансформації, – іншу (ліву) сторону соціально-економічного поділу.

Додатковим свідченням консолідації соціально-економічного поділу стали перші, не завжди вдалі, наслідки реформування чеського соціально-економічного сектору, здійснювані за рекомендацією міжнародних економічних інститутів. Зокрема, відомо, що первинним економічним наслідком реформ було значне та раптове зниження рівня життя населення приблизно на 25–30 відсотків – при

чому без будь-якої суттєвої економічної допомоги з-за кордону. Це, на відміну від звичкої для комуністичного періоду «відносної рівності» соціальної структури, запустило процес швидкої поляризації доходів, багатств, політичного впливу та влади [37]. Соціально-економічна поляризація населення і проблеми середнього класу крок за кроком стали магістральною віссю соціально-економічної нерівності і соціополітичного конфлікту між лівими й правими поглядами, установками та партіями.

Загалом розвиток електоральних уподобань у Чехії підтвердив висновок С. Сцелені, І. Сцелені та В. Постера [51], згідно з яким концепти лівих і правих допускають їхнє розуміння, залежно від параметрів інституціоналізації партійних систем. Це обґрунтувало перемогу «політики інтересів» над «політикою символів» й було результатом у зміцненні взаємовідносин між соціальним класом і вибором політичних партій. У цьому зрізі примітно й те, що коли була завершена перша фаза демократичного транзиту (лібералізація), а політична система й економіка розпочали консолідуватися, характер протистояння поміж лівими та правими політичними силами в Чехії почав набувати ознак, які властиві для країн Заходу.

У Чехії окреслений процес (починаючи із 1991 р.) поступово привів до зміцнення дихотомії прихильників лівих та правих політичних партій, тобто до формування таборів лівих і правих виборців. Спершу, за наслідками «Оксамитової революції», сформовано табір правих виборців, який в основному репрезентували партії, що виникли як осколки «Громадянського форуму» (OF), а насамперед Громадянська демократична партія (ODS). Сюди також входили «Громадянсько-демократичний альянс» (ODA), Християнсько-демократична партія (KDS) та «Християнсько-демократичний союз» – Чехословацька народна партія (KDU-ČSL). Згодом було утворено табір лівих виборців, який спочатку був дуже політично фрагментованим та слабким, однак згодом, зокрема починаючи з 1993 р., почав популяризуватися і сьогодні зазвичай представлений Чеською соціал-демократичною партією (ČSSD) та, меншою мірою, Комуністичною партією Чехії та Моравії (KSČM). Окрім того, на початку 90-х рр. XX ст. до лівого табору належали такі політсили, як «Громадянський рух» (OH), «Рух за автономну демократію» – Партія для Моравії і Силезії (HSD-SMS), Ліберально-со-

ціальний союз (LSU) тощо. Цікаво й те, що вже в середині/кінці 90-х рр. ХХ ст. соціологічні опитування засвідчили високий рівень дисонансу між уподобаннями та орієнтаціями різних таборів виборців [40, с. 261]. Це було наслідком подолання властивого для кінця 80-х – середини 90-х рр. ХХ ст. одностороннього правого спрямування спектра чеських партій, зумовленого такими явищами, як «проринкова ейфорія», оновлення концепту євроатлантичної цивілізації, а також тим фактом, що ліва частина ідеологічного спектра у цей період позиціонувалась як така, що була пов'язана зі «старим режимом».

Конструкція домінування ліво–правого класового соціально-економічного соціополітичного поділу особливо швидкими темпами почала набирати обертів під час і після виборів 1996 р. [39, с. 136–138]. Це відображалось у факті, що релевантні партії свідомо позиціонували себе частинами ліво–правого ідеологічного спектра, що обертався довкола соціально-економічної проблематики політичного процесу [23]. Соціально-економічний поділ став домінуючим не лише тому, що окреслював параметри міжпартійної конкуренції, але й тому, що він сприймався як постійно важливий чинник ідентифікації партійних уподобань виборців. До прикладу, станом на середину 2000-х рр. виборці Комуністичної партії Чехії та Моравії (KSČM) декларували себе найбільш лівими у ліво–правій одновимірній шкалі партійно-ідеологічного спектра. Виборці лівої Чеської соціал-демократичної партії (ČSSD) здебільшого тяжіли до центру ідеологічного спектра, а натомість виборці центристського «Християнсько-демократичного союзу» – Чехословацької народної партії (KDU-ČSL) – до лівого ідеологічного спектру. Центристським, щоправда раніше, а точніше станом на 2000 р., був електорат Союзу свободи – Демократичного союзу (US-DEU), хоча раніше його виборці позиціонувались як праві. Натомість, правим завжди був і залишається електорат Громадянської демократичної партії (ODS). Це, принаймні станом на початок–середину 2000-х рр., дозволяло висувати, що ідеологічні позиції виборців і їхніх політичних партій зберігались у випадку KSČM, US-DEU і ODS, зате відрізнялися у випадку ČSSD і KDU-ČSL [38; 53, с. 265–266; 55]. Деяка деструкція ідеологічних позицій партій і їхніх виборців відбулася за результатами парламентських виборів 2010 та

2013 рр., коли до легіслатури увійшло кілька нових партій (права політсила «Світанок прямої демократії» (UPD), правоцентристські політсили «Традиція, відповідальність процвітання 09» (TOP09), а також «Громадські справи» (VV), центристська політсила «Дія незадоволених громадян» (ANO) тощо), внаслідок чого ліво-правий спектр значно змістився, причому в напрямі переважання партій правого та центристського ідеологічного спектра. Однак незмінною залишилася дихотомія, спричинена соціально-економічною поляризацією різних прошарків чеського суспільства.

Примітно й інше, зокрема, факт, що в межах усталеного соціально-економічного соціополітичного поділу почав маніфестуватися його новий вимір – аксіологічний. Він диференціює прихильників більше чи менше, з одного боку, ліберальних і, з другого, державо-орієнтованих і авторитарних політичних, культурних та соціальних установок. Аксіологічна орієнтація виборців, як вказує К. Влахова [54, с. 263], здебільшого сумісна з ліво-правим виміром міжпартійної конкуренції, тому про неї говорити як про самостійну у чеському випадку доволі рано. Більше того, аксіологічний вимір міжпартійної конкуренції, найбільшою мірою будучи інкорпорованим у форматі так званої «опозиційної угоди» 1998–2002 рр. між ČSSD та ODS, навіть сьогодні не створює передумов «занепаду» класичної дихотомії «ліві – праві», яка виявляється у формі й досі домінуючого соціально-економічного соціополітичного поділу [20]. Але сама дихотомія «ліві – праві», як свідчить досвід, не завжди є цілісною та коректною системно, що є підставою виділення такого різновиду партійної системи, як напівполяризований плюралізм. Річ, наприклад, у тім, що за результатами парламентських виборів 2002 р. було сформовано урядовий кабінет у складі лівоцентристської ČSSD, центристської KDU-ČSL та правоцентристської US-DEU, що не вписувалося в традиційну для західних демократій логіку чергування при владі лівих чи правих партій. Подібна ситуація повторилася 2007 р., коли було сформовано урядовий кабінет у складі правої ODS, центристської KDU-ČSL та лівоцентристської SZ. Штучний характер окреслених урядових коаліцій доводить, що в першому кейсі US-DEU, а в другому кейсі SZ дуже швидко свій «електоральний запас» втратили, оскільки частина їхніх членів залишили свої партії, через що останні почали маргіна-

лізуватися. Тим не менше, як зауважує В. Хлоушек, можна з впевненістю стверджувати, що соціально-економічний соціополітичний поділ у Чехії значною мірою подібний до дихотомії «власники – сфера послуг – робітничий клас», яка властива для сучасних країн Західної Європи.

Цьому сприяв той факт, що ще наприкінці 90-х рр. ХХ ст. відбулася стабілізація програм більшості політичних партій Чехії, які були релевантними у той час. Крім того, програми політичних партій стали деталізованими, чіткими й ідеологічними. Натомість структури політичних партій лишалися внутрішньо диференційованими. Відповідно, стало цілком зрозуміло, що, починаючи з 2002 р., жодна релевантна політична партія не є фундаментально залежною від феномену харизматичного лідерства, що було специфікою ранніх років існування чеських політичних партій (наприклад, В. Клаус був харизматичним лідером ODS, а М. Земан – харизматичним лідером ČSSD) [23]. Натомість, партії майже повністю обмежили свою прагматичну риторичку і почали апелювати до принципів інтерес-орієнтованої політики [33; 43].

1. Романюк А. Техніка «санітарного кордону» до радикальних партій у країнах Центрально-Східної Європи / Анатолій Романюк, Віталій Литвин // *Studia Politologica Ucraino-Polona* («Українсько-польські політологічні студії»). – 2014. – № 4. – С. 130–144.

2. II. kongres českých politologů. – Praha : Česká společnost pro politické vědy, 2003. – 613 s.

3. Antoszewski A. Demokracje Europy Srodkowo-Wschodniej w perspektywie porownawczej / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1998.

4. Aron R. Demokracie a totalitarismus / Raymond Aron. – Brno : Atlantis, 1993. – 218 s.

5. Batt J. Czechoslovakia / Judy Batt // Whitefield S. The New Institutional Architecture of Eastern Europe / Stephen Whitefield. – London : Macmillan, 1993. – P. 35–55.

6. Beyme K. Parteien im Prozess der demokratischen Konsolidierung / Klaus Von Beyme // Merkel W. Systemwechsel 3. Parteien im Transformationsprozess / Wolfgang Merkel, Eberhard Sandschneider. – Opladen : Leske + Budrich, 1997. – S. 23–56.

7. Beyme K. Systemwechsel in Osteuropa / Klaus Von Beyme. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1994. – 387 S.
8. Bielasiak J. Substance and Process in the Development of Party Systems in East Central Europe Jack Bielasiak // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1997. – Vol. 30. – No. 1. – P. 23–44.
9. Bureš J. The Origin of the Czech and Slovak Pluralist Party Systems / Jan Bureš, Petr Just // *Politics in Central Europe*. – 2010. – Vol. 6. – No. 1. – P. 41–82.
10. Elster J. Institutional Design in Post-Communist Societies : Rebuilding the Ship at Sea / Jon Elster, Claus Offe, Ulrich J. Preuss. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 350 p.
11. Evans G. Economic ideology and political success : communist-successor parties in the Czech Republic, Slovakia and Hungary / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1. – No. 4. – P. 565–578.
12. Evans G. Identifying the bases of party competition in eastern Europe / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // *British Journal of Political Science*. – 1993. – Vol. 23. – No. 4. – P. 521–548.
13. Evans G. Social and Ideological Cleavage Formation in Post-Communist Hungary / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // *Europe-Asia Studies*. – 1995. – Vol. 47. – No. 7. – P. 1178–1204.
14. Evans G. The Structuring of Political Cleavages in Post-Communist Societies : the Case of the Czech Republic and Slovakia / Geoffrey Evans, Stephen Whitefield // *Political Studies*. – 1998. – Vol. 46. – No. 1. – P. 115–139.
15. Fiala P. Konstituování systému politických stran v České republice (1989–1992) / Petr Fiala, Miroslav Mares // *Politologický časopis*. – 1997. – Vol. 4. – No. 1. – S. 104–126.
16. Fiala P. Programatika politických stran / Petr Fiala, Miroslav Mares // *Politologický časopis*. – 1998. – Vol. 5. – No. 1. – S. 5–20.
17. Fiala P. Středoevropské systémy politických stran / Petr Fiala, Ryszard Herbut. – Brno : MPÚ MU, 2003. – 255 s.
18. Fiala P. Vytvoření politických stran a jejich systému po listopadu 1989 / Petr Fiala, Miroslav Mares, Pavel Pseja // *Vecerník J. Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998 / Jin Vecerník*. – Praha : Academia, 1998. – S. 269–289.
19. Glenn J. Civil Society Transformed : International Aid to New Political Parties in the Czech Republic and Slovakia / John K. Glenn // *Voluntas : International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. – 2000. – Vol. 11. – No. 2. – P. 161–179.
20. Hlousek V. Cleavages in Contemporary Czech and Slovak Politics : Between Persistence and Change / Vít Hlousek, Lubomír Kopeček // *East European Politics & Societies*. – 2008. – Vol. 22. – No. 3. – P. 518–552.
21. Hlousek V. Konfliktní linie v “postkomunistických” systémech politických stran / Vít Hlousek // *Politologický časopis*. – 2000. – Vol. 7. – No. 4. – S. 373–395.

22. Hlousek V. Koncept konfliktnich linií ve střední a jihovýchodní Evropě – tři roviny analýzy / Vít Hlousek // *Stredoevropskepolitické studie*. – 2002. – Vol. 4. – No. 2-3.

23. Hlousek V. Political parties and party system in the Czech Republic after 1989 / Vít Hlousek, Jakub Sedo // *Institute for Comparative Political Research*. – 2007. – WP-2007/10. – 20 p.

24. Hlousek V. The Green Parties in the Central and Eastern Europe : Postmaterial Issues and Political Relevance / Vít Hlousek, Lubomír Kopeček. – Cabada L. *Contemporary Questions of Central European Politics* / Ladislav Cabada. – Dobra Voda : Ales Cenek, 2002. – P. 221–233.

25. Inglehart R. *Culture Shift in Advanced Industrial Society* / Ronald Inglehart. – Princeton : Princeton University Press, 1990. – 484 p.

26. Inglehart R. *The Silent Revolution : Changing Values and Political Styles among Western Publics* / Ronald Inglehart. – Princeton, Princeton University Press, 1977. – 496 p.

27. Innes A. The Breakup of Czechoslovakia : The Impact of Party Development on the Separation of the State / Abby Innes // *East European Politics and Societies*. – 1997. – Vol. 11. – No. 3. – P. 393–435.

28. Karklins R. Explaining regime change in the Soviet Union / Rasma Karklins // *Europe-Asia Studies*. – 1994. – Vol. 46. – No. 1. – P. 29–45.

29. Kettle S. Church-state standoff / Steve Kettle // *Transition*. – 1995. – Vol. 1. – No. 12. – P. 20–25.

30. Kitschelt H. *Post-Communist Party Systems : Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation* / Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, Gábor Tóka. – Cambridge, 1999. – 457 p.

31. Kitschelt H. The Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies : Theoretical Propositions / Herbert Kitschelt // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1. – No. 4. – P. 447–472.

32. Kitschelt H. The Formation of Party Systems in East Central Europe / Herbert Kitschelt // *Politics & Society*. – 1992. – Vol. 20. – No. 1. – P. 7–51.

33. Kopeček L. Czech and Slovak Political Parties and their Vision of European Integration / Lubomir Kopeček, Jakub Sedo // *Stredoevropske politické studie*. – 2003. – Vol. 1. – No. 1. – S. 1–10.

34. Kostecky T. Changing party allegiances in a changing party system : the 1990 and 1992 parliamentary elections in the Czech Republic / Tomas Kostecky // Wightman G. *Party Formation in East-Central Europe* / Gordon Wightman. – Edward Elgar Publishing, 1995. – P. 79–105.

35. Kunc J. *Stranické systémy v re/konstrukci* / Jiří Kunc. – Praha : SLON, 2000. – 262 s.

36. Lipset S. *Party Systems and Voter Alignments : Cross-National Perspectives* / Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan. – New York–London, 1967. – 554 p.

37. Machonin P. Social cleavages and political conflicts in the contemporary Czech society / Pavel Machonin // WZB Berlin Social Science Center Discussion Paper. – 2001. – No. FS III 01-406. – 14 p.
38. Mateju P. Values and electoral decisions in the Czech Republic / Petr Mateju, Klara Vlachova // *Communist & Post-Communist Studies*. – 1998. – Vol. 31. – No. 3. – P. 249–269.
39. Novák M. Utváření stranického systému v českých zemích / Miroslav Novák // *Politologický časopis*. – 1999. – Vol. 2. – No. 1. – S. 133–145.
40. Novák M. Volební a stranické systémy : ČR v mezinárodním srovnání / Miroslav Novák, Tomáš Lebeda. – Dobrá Voda : Aleš Čeněk, 2004. – 485 s.
41. Obrman J. The Czechoslovak elections : a guide to the parties / Jan Obrman // RFE/RL Research Report. – 1992. – Vol. 22 – P. 1–16.
42. Olson D. Dissolution of the state : political parties and the 1992 election in Czechoslovakia / David Olson // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1993. – Vol. 26. – No. 2. – P. 301–314.
43. Plecita-Vlachova K. The Chamber of Deputies election, Czech Republic 2002 / Klara Plecita-Vlachova, Mary Stegmaier // *Electoral Studies*. – 2003. – Vol. 22. – No. 4. – P. 772–778.
44. Rivera S. Historical cleavages or transition mode? Influences on the Emerging Party Systems in Poland, Hungary and Czechoslovakia / Sharon Werning Rivera // *Party Politics*. – 1996. – Vol. 2. – No. 2. – P. 177–208.
45. Roskin M. The Emerging Party Systems Of Central And Eastern Europe / Michael G. Roskin // *Democracy in The 1990s : Global Issues in Transition* : Vol. 6, 1994. – P. 62–76.
46. Sartori G. Parties and Party Systems : A Framework for Analysis / Giovanni Sartori. – Cambridge : Cambridge University Press, 1976. – P. 334–342.
47. Sitter N. Beyond Class vs. Nation? Cleavage Structure and Party Competition in Central Europe / Nick Sitter // *Central European Political Science Review*. – 2001. – Vol. 2. – No. 3. – P. 67–91.
48. Stefan-Scalat L. Pacts and Conflicts in Post-Communist Transformations. In a Search of a New Social Contract / Laurentiu Stefan-Scalat // Wien: Institut für Wissenschaften vom Menschen. – IWM Working Paper. – 2000. – Vol. 7.
49. Strmiska M. Rise and Fall of Moravian Regional Parties / Maxmilian Strmiska // *Stredoevropske politicke studie*. – 2000. – Vol. 2. – No. 4.
50. Strmiska M. The Czech Multipartism in the Late 1990s / Maxmilian Strmiska // *Stredoevropske politicke studie*. – 2000. – Vol. 2. – No. 2.
51. Szelényi S. Interests and Symbols in Post-Communist Political Culture: the Case of Hungary / Szonja Szelényi, Iván Szelenyi, Winifred R. Poster // *American Sociological Review*. – 1996. – Vol. 61. – No. 3. – P. 466–477.
52. Töka G. Party Appeals and Voter Loyalty in New Democracies / Gábor Töka // *Political Studies*. – 1998. – Vol. 46. – No. 3. – P. 589–611.
53. Vlachova K. Levice-pravice v Ceske republice v letech 1996-2000 / Klara Vlachova // Mansfeldova Z. Soucasna ceska spolecnost. Sociologicke studie /

Zdenka Mansfeldova, Milan Tucek. – Praha : Sociologicky ustav AV, 2002. – S. 254–270.

54. Vlachova K. Nazorova krystalizace a levicove posuny / Klara Vlachova // Vecernik J. Zprava o vyvoji ceske spolecnosti 1989-1998 / Jin Vecernik. – Praha : Academia, 1998. – S. 247–268.

55. Vlachova K. Party identification in the Czech Republic : inter-party hostility and party preference / Klara Vlachova // Communist & Post-Communist Studies. – 2001. – Vol. 34. – No. 4. – P. 479–499.

56. Whitefield S. Political Culture versus Rational Choice : Explaining Responses to Transition in the Czech Republic and Slovakia / Stephen Whitefield, Geoffrey Evans // British Journal of Political Science. – 1999. – Vol. 29. – No. 1. – P. 129–154.

57. White S. Developments in East European Politics / Stephen White. – London : Macmillan, 1993. – 304 p.

58. Wightman G. Czechoslovakia / Gordon Wightman // Electoral Studies. – 1990. – Vol. 9. – P. 319–326.

59. Wolchik S. The repluralization of politics in Czechoslovakia / Sharon L. Wolchik // Communist and Post-Communist Studies. – 1993. – Vol. 26. – No. 2. – P. 412–431.